

ІМАНУЇЛ ВАЛЕРСТАЙН,

*почесний професор соціології Єльського
університету (США)*

Маркс і слаборозвиненість

Abstract

In this article, Wallerstein discusses the problem how the concept of the third world underdevelopment relates to the Marxian concept of capitalism and what implications the relations of these two have for the conceptualization of capitalist development and for the social sciences and social movements.

У своїх працях Карл Маркс опинився у пастці базової епістемологічної суперечності, властивій всім без винятку спробам аналізувати великомасштабні, довгострокові процеси соціальних змін, водночас описуючи характеристики і принципи “системи” в перебігу її унікального розвитку.

Ця суперечність між неминуче абстрактною теорією і з необхідністю конкретною історією не може бути усунена за визначенням. Подібно до більшості інших мислителів, які наражалися на цю суперечність у своїй інтелектуальній діяльності й усвідомлювали її, Маркс у своїх творах вдався до тактики почергового перенесення акцентів. Тому доволі легко спотворити його інтерес, якщо вказати лише на одну крайню точку руху цього маятника й уявити її як позицію “справжнього Маркса”, що він відкинув би, і час-то саме так і робив.

Оскільки, втім, ця суперечність нездоланна, з цього, за визначенням, випливає, що жоден мислитель, хоч би яким проникливим він був, не зможе формулювати ідеї так, щоб вони залишалися правильними сто років по тому. Сама еволюція впродовж ста років створить нову емпіричну реальність, і це означає, що попередні теоретичні абстракції *мають* бути модифіковані. І так буде завжди. Маркс писав би “Маніфест Комуністичної партії” у 1948 році інакше, ніж у 1848-му, а “Капітал” 1959-го інакше, ніж 1859 року. І ми маємо робити те саме.

Тема “Маркс і слаборозвиненість” у багатьох аспектах курйозна, оскільки насправді Марксові не було відомо поняття слаборозвиненості. Це поняття є чужим його вченню у тому вигляді, в якому він зазвичай його викладав. Це поняття, що багато в чому кидає виклик Марксовим ідеям настільки ж, наскільки воно оспорує і традиційний буржуазний лібералізм. Адже ми ніколи не маємо забувати, що лібералізм і марксизм — рівною мірою спадкоємці думки Просвітництва і його глибокої віри в неминучість прогресу.

Але разом із тим слаборозвиненість є поняттям, що відкриває двері до аналізу, котрий один лише й може підтвердити сутність Марксового розуміння процесу світоісторичного розвитку і, зокрема, історичних процесів розвитку капіталістичного способу виробництва. З комбінації абстрактного і конкретного аналізу, здійсненого Марксом і Енгельсом, соціалістичні рухи, марксистки вивели, як мені видається, три основні (принаймні аж до недавнього часу) ідеї.

Ідеєю номер один є центральна роль пролетаріату в економічних і політичних процесах капіталістичного світу. Промисловий пролетаріат, і лише промисловий пролетаріат, створює додаткову вартість, привласнення (або нагромадження) якої виступає всією метою капіталістичного підприємства (Г–Т–Г’), нагромаджений капітал потім використовують для відновлення процесу (“розширеного відтворення капіталу”), щоби нагромаджувати ще більший капітал.

З політичної точки зору, саме промислому пролетаріату, і тільки йому одному, “нічого втрачати, крім своїх пут”, і, відтак, лише він один зацікавлений і здатний чітко усвідомити суперечності капіталізму і намагається перетворити світ, яким він існує, на комуністичний. З цієї центральної ролі пролетаріату був виведений політичний урок. Боротьба за соціалізм/комунізм має точитися під керівництвом організованої політичної партії, що корениться у пролетаріаті й відображає його інтереси.

Ідея номер два полягала в пріоритеті найрозвиненіших країн (“Чи не твоя це історія!”). Розвиток капіталізму розглядали як прогресивний у двоякому смислі слова “прогрес”. Він являв собою “рух уперед” порівняно з попередніми формами суспільної організації. І він являв собою процес, що розвився з них і тільки в належний час (неможливість “перестрибнути” фази розвитку).

Ця ідея мала очевидне значення як для соціально-історичного аналізу, так і для політичної дії. В обох випадках вона означала, що європоцентризм не тільки легітимний, а й у певному сенсі обов’язковий. Адже саме в Західній Європі вперше розвинувся капіталізм, саме в Західній Європі вперше виник пролетаріат, отже, саме в Західній Європі мають уперше відбутися успішні соціалістичні революції.

Ідеєю номер три була економічна значимість відмінності між торговим і промисловим капіталом, в якій виражалася також їхня історична послідовність. Це були дві різні форми капіталізму, одна з яких належала до сфери обігу (і, отже, не містила продуктивної праці), а інша — до сфери виробництва. Тільки коли (в результаті історичної послідовної зміни фаз) промисло-

вий капітал починає домінувати в даній географічній зоні, можна говорити, що існує “справжній” капіталізм і вилучається додаткова вартість.

Політичний смисл цієї відмінності полягав у тому, що тріумф промислового капіталу над купецьким у даній державі являє собою певний прогрес і, можливо, завдання рухів робітничого класу полягає в тому, щоб підтримувати боротьбу за досягнення цього тріумфу, навіть заступити місце промислової буржуазії, якщо та не змогла відіграти своєї “історичної” ролі.

Але за всієї ясності цих ідей, які багато в чому визначали подальші застосування Марксової спадщини, сам він, проте, багатозначно застерігав нас стосовно зазначених уявлень. Що стосується ідеї номер один, пролетаріату, що його розуміють передусім (якщо не тільки) як найманих міських промислових робітників, погляньмо для початку на його знамениту дискусію про селянство у працях “Класова боротьба у Франції” та “Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта”.

“Отже, французький селянин у вигляді *відсотків* на іпотеки, що тяжіють на землі, й у вигляді відсотків на *неіпотечні позики у лихваря* віддає капіталістам не тільки земельну ренту, не тільки промисловий прибуток, одне слово, — не тільки *весь чистий дохід*, а й навіть *частину своєї заробітної плати*; він опустився таким чином до рівня *ірландського орендаря*, і все це під виглядом *приватного власника*...

Тепер можна зрозуміти становище французьких селян, коли республіка додала до їхніх колишніх тягарів ще й нові. Ясна річ, експлуатація селян відрізняється від експлуатації промислового пролетаріату лише за формою. Експлуататор той самий — капітал” [цит. за: 1, с. 302].

“Парцела селянина являє собою лише привід, що дає змогу капіталістові вилучати із землі прибуток, відсоток і ренту, надаючи самому хліборобові виручати, як йому заманеться, свою заробітну плату” [цит. за: 2, с. 87].

У цих абзацах містяться два очевидні застереження. Перше — застосування терміна “заробітна плата” для опису прибутку, що залишається у селянського власника. Друге — твердження, що взаємини останнього з капіталістом “лише за формою відрізняються” від взаємин промислового пролетаріату. (Відзначте до того ж використання прикметника “промисловий”, що визначає іменник “пролетаріат”, начебто є кілька різновидів пролетарів.) Нам усім відомо, що для Маркса назвати будь-яку відмінність відмінністю за формою означає вказати на те, що ця відмінність другорядна і неістотна і не применшує сутнісної подібності двох феноменів. Ніби для того, щоб ще сильніше наголосити цей пункт, Маркс говорить про “заробітну плату” селянського власника, хоча жодного передавання грошей не відбувається в цьому випадку від якогось “наймача” до нього як “найманого робітника”.

Стосовно ідеї, що додаткова вартість може вилучатися лишень з найманої праці, Маркс спеціально стверджує протилежне, ґрунтовно пояснюючи, яким чином додаткова вартість може привласнюватися, не тільки коли відсутнє реальне підкорення праці [капіталу], а й коли немає навіть формального підкорення праці. Погляньте на цей абзац із “Результатів...”:

“В Індії, наприклад, лихварський капітал позичає безпосередньому виробникові сирі матеріали або знаряддя праці або навіть і те, і те разом у

формі грошей. Непомірний відсоток, який він отримує, відсоток, який не відповідає його величині, який він вириває в первинного виробника, являє собою тільки іншу назву додаткової вартості. Він перетворює свої гроші на капітал, вириваючи неоплачену працю, додаткову працю в безпосереднього виробника. Але сам він не втручається в процес виробництва, що відбувається у своїй традиційній формі, в якій він відбувався завжди. Частково він паразитує на занепаді цього способу виробництва, частково він є засобом пришвидшити його відмирання, змусити його до жалюгідного існування у найнесприятливіших умовах. Але тут ми ще не досягаємо стадії формального підкорення праці капіталу” [3, с. 1023].

І нарешті, є часто згадуване обговорення проблеми рабства, де Маркс чітко відрізняє рабство за “патріархальної системи головним чином для домашнього споживання” від рабства за “плантаційної системи для виробництва на світовий ринок”. Він знову чітко артикулює створення в межах цієї системи додаткової вартості, а також стверджує:

“Там, де панують капіталістичні уявлення, як на американських плантаціях, уся ця додаткова вартість розглядається як прибуток; там, де не існує самого капіталістичного способу виробництва і куди ще не перенесений відповідний йому спосіб подання з капіталістичних країн, вона подається як рента” [цит. за: 4, с. 333].

Рабство також не є чимось маргінальним для функціонування капіталізму. Справді, в листі до П. Анненкова від 28 грудня 1846 року він критикує Прудона саме за таке припущення:

“Пряме рабство є такою самою основою нашої сучасної промисловості, як машини, кредит тощо. Без рабства немає бавовни, без бавовни немає сучасної промисловості. Рабство надало цінність колоніям, колонії створили світову торгівлю, а світова торгівля — необхідна умова великої машинної промисловості” [цит. за: 5, с. 530].

Рабство та інші ненаймані відносини виробництва не є маргінальними для капіталізму внаслідок особливого характеру “процесу обігу промислового капіталу”:

“Чи є товари продуктом виробництва, ґрунтованого на рабстві, чи продуктом виробництва селян (китайці, індійські райяти), чи общинного виробництва (голландська Ост-Індія), чи державного виробництва (як, наприклад, ґрунтоване на кріпосному праві виробництво, що траплялося в попередні епохи російської історії), чи виробництва напівдиких мисливських народів тощо, — все одно: грошам або товарам, у вигляді яких виступає промисловий капітал, вони протистоять як товари та гроші й увіходять як до кругообігу цього останнього, так і до кругообігу додаткової вартості, що полягає в товарному капіталі, оскільки вона витрачається як дохід, — отже, вони входять в обидві гілки обігу товарного капіталу. Характер процесу виробництва, результатом якого вони є, не має значення; як товари вони функціонують на ринку і як товари вступають у кругообіг промислового капіталу, так само як і в обіг додаткової вартості, що міститься в товарному капіталі. Отже, всебічний характер їхнього походження, існування ринку як світового ринку — от що слугує відмітною рисою процесу обігу промислового капіталу” [цит. за: 6, с. 109].

Знову ж таки зазначте, що всі ці форми виробництва розглядаються як такі, що породжують “додаткову вартість” від того моменту, коли вони вступають у “кругообіг” капіталу. “Характер процесу виробництва, результатом якого вони є, не має значення”.

Коли ми звертаємося до ідеї номер два, до питання стосовно пріоритету того, що сьогодні ми називаємо зоною ядра світ-економіки, ми виявляємо в Маркса аналогічну обережність у знаменитій передмові до першого німецького видання “Капіталу”. Дозвольте мені навести тут довгу цитату з нього:

“Фізик або спостерігає процеси природи там, де вони виявляються у найчіткішій формі та найменше викривляються впливами, що їх порушують, або ж, коли це можливо, робить експеримент в умовах, що забезпечують перебіг процесу в чистому вигляді. Предметом мого дослідження у цій праці є капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому відносини виробництва та обміну. Класичною країною цього способу виробництва й дотепер є Англія. У цьому причина, чому вона слугує головною ілюстрацією для моїх теоретичних висновків. Але якщо німецький читач почне по-фарисейському знизувати плечима з приводу умов, що в них поставлені англійські промислові й сільськогосподарські робітники, або вирішить оптимістично заспокоювати себе тим, що в Німеччині справи далеко не такі погані, то я мушу зауважити йому: *De te fabula narratur!* [Чи не твоя це історія!].

Річ тут сама по собі не в більш-менш високому рівні розвитку тих суспільних антагонізмів, що випливають із природних законів капіталістичного виробництва. Річ у самих цих законах, у цих тенденціях, що діють і здійснюються із залізною необхідністю. Країна, промислово більш розвинена, демонструє менш розвиненій країні лише картину її власного майбутнього.

Але цього замало. Там, де в нас цілком установилося капіталістичне виробництво, наприклад, на фабриках у власному сенсі, наші умови набагато гірші за англійські, бо ми не маємо противаги у вигляді фабричних законів. У всіх інших царинах ми, подібно до інших континентальних країн Західної Європи, потерпаємо не лише від розвитку капіталістичного виробництва, а й від браку його розвитку. Поряд із негараздами сучасної доби нас пригнічує ціла низка впадкованих негараздів, які існують унаслідок того, що й далі животіють стародавні способи виробництва, що зжили себе, і супутні їм застарілі суспільні й політичні відносини. Ми потерпаємо не тільки від живих, а й від мертвих. *Le mort saisit le vif!* [Мертвий хапає живого!]” [цит. за: 7, с. 6–7].

Відзначте, як одразу уточнюється вираз “*De te fabula narratur!*”. Річ не в тім, що одна країна має “вищий” рівень розвитку, а інша — “нижчий”. Ми говоримо про закони, що охоплюють обидві ці країни. Німеччина при цьому також фактично не те саме, що Англія, вона гірша. Вона потерпає не лише від “розвитку капіталістичного виробництва”, а й від “браку його розвитку”. І ця нинішня відмінність визначатиме майбутнє. “*Le mort saisit le vif!*”

Ще одне уточнення ми власне отримуємо в контексті порівняння між Англією і Францією у “Класовій боротьбі у Франції”. Маркс пояснює, чому французька промислова буржуазія *не* панує над французькою державою так само, як панує над англійською державою англійська буржуазія:

“Панування промислової буржуазії можливе лише там, де сучасна промисловість перетворила по-своєму всі відносини власності; а цього рівня могутності промисловість може досягти лише тоді, коли вона завоювала світовий ринок, позаяк національні кордони недостатні для її розвитку. Французька ж промисловість навіть внутрішній ринок утримує за собою значною мірою тільки завдяки більш-менш модифікованій системі заборонних мит” [цит. за: 1, с. 242].

Найімовірніше йдеться про фундаментальну відмінність між становищем країни, яка “завоювала світовий ринок”, і становищем решти країн. Але чи може, з логічного чи емпіричного погляду, світовий ринок бути завойованим більш як однією країною одночасно? Це видається сумнівним, і Маркс сам схиляється на користь гіпотези про одну країну:

“У Франції дрібний буржуа виконує те, що нормально було би справою промислового буржуа; робітники виконують те, що нормально було би завданням дрібного буржуа; хто ж розв’язує завдання робітника? Ніхто. Здійснюється воно не у Франції, воно тут тільки проголошується. Воно ніде не може бути розв’язане всередині національних кордонів; війна класів усередині французького суспільства перетвориться на світову війну між націями. Розв’язання розпочнеться лише тоді, коли світова війна поставить пролетаріат на чолі нації, що панує над світовим ринком, на чолі Англії. Проте революція, що дістає тут не свій кінець, а лише свій організаційний початок, не буде короткочасною революцією. Нинішнє покоління нагадує тих євреїв, яких Мойсей водив пустелею. Воно має не лише завоювати новий світ, а й зійти зі сцени, щоби дати місце людям, які дозріли для нового світу” [цит. за: 1, с. 298].

У цій пустелі, якою ми просуваємося, існує два можливі шляхи, один із яких ми можемо обрати. Ми можемо вирішити, що тільки в “найрозвиненішій” країні може відбутися (або відбутися вперше) перехід до соціалізму. Це, як нам відомо, був той висновок, якого тоді дійшов Маркс. Або ж можна піти іншим шляхом. Ми можемо стверджувати, що в країні, яка панує над світовим ринком, становище є настільки специфічним, що воно нічого не скаже нам стосовно справжніх політичних процесів і відносин в інших частинах світу. Фактично більшість марксистських партій пішли останнім шляхом, не будучи в багатьох випадках (навіть переважно) готовими до того, щоб визнати це теоретично і, отже, мати справу з необхідними наслідками такої атаки на теоретичний пріоритет центру [світової капіталістичної системи].

Схоже, Маркс сам усвідомлював цю дилему і намагався врятувати ситуацію тезою про революційний зигзаг:

“Як період кризи, так і період процвітання настає на континенті пізніше, ніж в Англії. Початковий процес завжди відбувається в Англії; вона є де-міургом буржуазного космосу. На континенті різні фази циклу, що його

постійно знову проходить буржуазне суспільство, виступають у вторинній і третинній формі. По-перше, континент вивозить до Англії незрівнянно більше, ніж до будь-якої іншої країни. Але це вивезення до Англії, своєю чергою, залежить від становища Англії, особливо на заокеанських ринках. Потім Англія вивозить до заокеанських країн незрівнянно більше, ніж весь континент, відтак розміри континентального експорту до цих країн завжди залежать від заокеанського вивозу Англії. Якщо через це кризи породжують революції передусім на континенті, то причина їх все одно завжди криється в Англії. У кінцівках буржуазного організму насильницькі потрясіння природно мали відбуватися раніше, ніж у його серці, де можливостей компенсування більше. З іншого боку, рівень впливу континентальних революцій на Англію водночас є барометром, що показує, якою мірою ці революції посправжньому ставлять під питання умови існування буржуазного ладу і якою мірою вони стосуються самих лише його політичних утворень” [цит. за: 1, с. 314–315].

У листі до З.Маєра та А.Фогта 1870 року Маркс запропонував іншу більш “тьєр-мондистську” версію такого зигзага, в якій революція в Ірландії розглядалася як необхідна умова революції в Англії.

“Ірландія є цитаделлю *англійської земельної аристократії*. Експлуатація цієї країни слугує не тільки головним джерелом її матеріальних багатств. Вона становить її величезну *моральну* силу. Англійська земельна аристократія фактично втілює *панування Англії над Ірландією*. Відтак Ірландія є найважливішим засобом, за допомогою якого англійська аристократія зберігає *своє панування* в самій *Англії*. З іншого боку, якщо англійська армія і поліція підуть завтра з Ірландії, в Ірландії одразу розпочнеться аграрна революція. Але падіння англійської аристократії в Ірландії зумовлює і має своїм необхідним наслідком її *падіння в Англії*. Тим самим були б створені попередні умови *пролетарської революції* в Англії. Оскільки в Ірландії *земельне питання* й досі є *суто формою* соціального питання, бо воно являє собою питання існування, *питання життя або смерті* для величезної більшості ірландського народу, і водночас є невіддільним від *національного* питання, то знищення англійської земельної аристократії в Ірландії — нескінченно більш легка операція, ніж у самої Англії, не кажучи вже про більш палкий і більш революційний характер ірландців порівняно з англійцями” [цит. за: 8, с. 539].

Слід наголосити одне останнє застереження Маркса. Воно стосується ідеї номер три стосовно відмінності між купецьким і промисловим капіталом, вельми важливою для тих, хто гадає, що в капіталістичному світі сфера виробництва має певну онтологічну відокремленість і первинність стосовно сфери обігу. Безперечно, Маркс широко використовував цю відмінність, але коли він брався до обговорення “сфер” кругообігу капіталу, це могло лунати надивовижу “по-циркуляціоністському”. Маркс завжди формулював свої думки найчіткіше, коли вступав у полеміку. У 1846 році він критикував Прудона, у 1875-му — Ласалю. Упродовж тридцятилітнього періоду звинувачення фактично залишилися незмінними. У листі до Анненкова він писав із приводу Прудона:

“Пан Прудон так погано розуміє сутність справи, що випускає з уваги навіть те, про що не забувають звичайні економісти. Говорячи про поділ праці, він зовсім не відчуває потреби говорити про світовий *риннок*. Он воно як! Але хіба поділ праці у XIV і XV століттях, коли ще не було колоній, коли Америка ще не існувала для Європи, а зі Східної Азією підтримувався зв’язок лише за посередництва Константинополя, не має докорінно відрізнятися від поділу праці у XVII столітті, коли вже існували цілком розвинені колонії?”

Але це ще не все. Хіба вся внутрішня організація народів, усі їхні міжнародні відносини не є втіленням певного виду поділу праці? Хіба все це не має змінюватися разом зі зміною поділу праці? [цит. за: 5, с. 526].

І він гнівно звинувачував у “Критиці Готської програми” Ласалю:

“Саме собою зрозуміло, що робітничий клас, щоб узагалі бути в змозі боротися, має в себе вдома зорганізуватися *як клас* і що безпосередньою ареною його боротьби є його ж країна. Остільки його класова боротьба не за своїм змістом, а, як записано в “Комуністичному маніфесті”, “за формою” є національною.

Однак “рамки сучасної національної держави” — приміром, Німецької імперії — самі своєю чергою перебувають економічно в “рамках світового ринку”, політично — “в рамках системи держав”. Будь-якому купцеві відомо, що німецька торгівля є водночас і зовнішньою торгівлею, і велич пана Бісмарка полягає саме у проведенні певного стибу міжнародної політики” [цит. за: 9, с. 18].

Знову ми маємо відмінність форми і змісту. Форма класової боротьби може бути національною, власне, “має” бути національною. Але її економічним змістом виступає світовий ринок, а політичним змістом — система держав. Як “внутрішня організація націй”, так і їхні “міжнародні відносини” неминуче змінюються залежно від змін у “поділі праці”, лоном якого є світовий ринок.

Нагадаю, що наводив довгі цитати з Маркса не для того, щоб відкрити справжнього Маркса. Справжнього Маркса не існує. Є два Маркси — щонайменше два. Це закономірно, оскільки перед ним постала неминуча епістемологічна дилема, про яку вже йшлося. Я наводив надто довгі цитати радше для того, щоб як мінімум продемонструвати, що нам слід пам’ятати його застереження, його обережність, його неоднозначність. Я робив це, щоб тепер взятися до розгляду того глухого кута, в якому нерідко опинялися марксистський аналіз і практика через забуття цих застережень, обережності, неоднозначності.

Глухий кут (або, якщо бути великодушним, теоретичні карколомки) добре відомий. Зосередженість на ключовій ролі міського промислового пролетаріату означала, що марксистки мали займатися нескінченними поясненнями, або принаймні відмовками з приводу ролі (і самого існування) національностей, селянства, меншин, жінок і всієї периферійної зони [капіталізму]. Чимало чорнила — і крові — було пролито з приводу марксизму і національного питання, марксизму і селянського питання, марксизму і жіночого питання. Дев’ять десятих світу виявилися із соціологічного, аналітичного й політичного погляду “питаннями”, “аномаліями”, “пережит-

ками” — об’єктивно, можливо, і прогресивними для свого часу, але приреченими на зникнення.

І ніби цих неоконкретностей виявилось замало, марксистки зіткнулися з тим тривожним фактом, що в багатьох аспектах те, чому належало бути центром світової революції, — тобто ядро ядра, — виявилось й загалом найменш сприйнятливою [до революцій] зоною з-поміж усіх. Жодних революцій, ніякого зубожіння і, звісно ж, жодного відмирання держави.

Найбільшою головоломкою серед усіх залишався Радянський Союз. Він був породжений революцією, якій не належало здійснитися, тож марксистки впродовж усіх останніх 65 років намагалися пояснити його історично специфічні структури і домінуючу політику, яких попереднє теоретизування не передбачало і не пояснювало. Загалом марксистки реагували на цей феномен або апологетикою, або викриттями. Дехто намагався зайняти незручну нішу між двома цими полярними реакціями. Чого марксистки не зробили, так це не перевірили, чи можна було, залишаючись у межах марксистської теорії, очікувати, що відбудеться саме те, що відбулося, і чи не можна пояснити політику Радянського Союзу — від Леніна і Сталіна до Хрущова, Брежнєва і Горбачова — цілковито як наслідок функціонування капіталістичної світ-економіки. Невже Марксове питання в його листі до Анненкова 1846 року вже не застосовне тут? “Хіба вся внутрішня організація народів, усі їхні міжнародні відносини не є втіленням певного виду поділу праці?”

Мені хотілося б навести докази на користь того, що в разі, коли ми приймемо шість основних, як я гадаю, тез корпусу Марксових ідей, то вони можуть цілком адекватно пояснити, й насправді пояснюють, історію останніх ста п’ятдесяти років (і фактично історію останніх чотирьохсот років). Вони також указують як на обнадійливі перспективи, так і на великі небезпеки найближчого майбутнього.

1. Соціальна реальність являє собою процес безперервних суперечностей, що можуть бути осмислені лише діалектично.
2. Капіталізм являє собою процес нескінченного нагромадження капіталу, що відрізняє його від докапіталістичних способів виробництва.
3. Капіталізм як історична система передбачає таку трансформацію виробничих процесів, у результаті якої вони породжуватимуть додаткову вартість, що привласнюється буржуазією з метою нагромадження капіталу.
4. Капіталізм згодом у такий спосіб поляризує соціальну організацію життя, що дедалі більше людей групуються як буржуазія або як пролетарі, і пролетаріат зубожіє.
5. У капіталістичному світі держава є інструментом капіталістичного гноблення; соціалізм веде до відмирання держави.
6. Перехід від капіталізму до соціалізму не може здійснюватися еволюційним шляхом, він може бути тільки революційним. Вважати по-іншому — це утопія в негативному сенсі слова.

Тож де в усе це вбудовується поняття “слаборозвиненість”? Відповідь дуже проста. Лише коли ми помістимо в центр нашої свідомості той факт, що вся сукупність характеристик, які воскресають у пам’яті у зв’язку з виразом “слаборозвиненість” — тобто форми виробництва на ринок, ґрунтовані на використанні ненайманої праці, маргіналізація і самозахоплення землі, надто поширений третинний сектор, поява соціальної ролі домогосподарки, етнічний чинник, клієнтелізм, корумпована й репресивна державна машина тощо — усе це суть не аномалії й пережитки, а породження капіталістичного способу виробництва і невід’ємна складова його функціонування, — лише тоді ми можемо досягти несуперечливого пояснення капіталізму як історичної системи, в межах якої перелічені вище шість тез Маркса розглядатимуться як обґрунтовані і переконливі.

Доки Марксові ідеї сприйматимуться як тези про процеси, що відбуваються головним чином усередині державних меж і стосуються переважно міських найманих промислових робітників, які працюють на приватну промислову буржуазію, доти буде нескладно продемонструвати, що ці ідеї хибні, вводять в оману, неадекватні — і ведуть нас хибним політичним шляхом. Якщо ж сприймати їх як ідеї, що належать до історичної світ-системи, чий розвиток сам по собі передбачає “слаборозвиненість”, фактично ґрунтується на ній, то вони виявляться не лише цілком обґрунтованими, а й революційними.

У цьому разі ми маємо таке ємне пояснення реального процесу історичного розвитку капіталістичної світ-економіки. Наприкінці Середньовіччя, внаслідок так званої кризи феодалізму, коли основні методи [експлуатації], властиві феодальній системі, уже не забезпечували вищим стратам Європи можливість привласнення достатнього додаткового продукту, створеного безпосередньо виробниками, основний акцент переноситься на альтернативний спосіб привласнення додаткового продукту на підставі ринкових механізмів. Цю систему ми називаємо капіталізмом.

Вона вимагала створення нових форм виробничих процесів, нових способів контролю над працею і нових інституціональних структур. Вона також вимагала створення нових соціальних ролей, які ми почали називати “буржуа” і “пролетарій”. Упродовж відносно короткого двохсотлітнього періоду (приблизно до 1650 року) цей новий “спосіб виробництва” розвивався настільки успішно, що цілком припинив попереднє падіння норми привласнення додаткового продукту вищими стратами й фактично відкрив можливості для досягнення нового рівня привласнення, про який не можна було навіть мріяти у феодальному суспільстві. Нова система консолідувалася в Європі і звідти продовжувала захоплювати світ, усуваючи в процесі цієї експансії всі альтернативні способи соціальної організації й запроваджуючи, зрештою, вперше в людській історії по всій земній кулі єдину систему поділу праці.

До 1650 року сформувалася не лише зосереджена головним чином у Європі капіталістична світ-економіка, а й цілком функціональна міждержавна система, що складається з так званих суверенних держав. Світ-економіка структурувалася інтегрованою сукупністю виробничих процесів, що передбачали модель обміну, яка б забезпечувала не тільки передання додат-

кової вартості від безпосередніх виробників вищим стратам, а й концентрацію нагромадження у так званих зонах ядра цієї світ-економіки. Власне, вона структурувалася на основі механізмів нееквівалентного обміну, що надавали перевагу вищим стратам зон ядра за рахунок кількісно менших вищих страт у периферійних зонах. Суверенні держави стали основними політичними елементами, що зорганізують необхідний потік чинників виробництва. Пов'язані в ієрархічний порядок, усі ці держави були (навіть найпотужніші з них) обмежені новостворюваними "правилами" міждержавної системи. Ці правила забезпечували капіталізму як способу виробництва життєво необхідну політичну надбудову.

Щоби така система могла працювати, дедалі більше виробничих процесів мали зазнавати комодифікації, тобто переорієнтовуватися на товарне виробництво для світового ринку, що зумовлювало розвиток довгих "товарних ланцюжків". Ці товарні ланцюжки, якщо їх емпірично проаналізувати, відстежуючи в зворотному напрямі шляхи сили-силенної залучених до виробництва компонентів того чи того з основних кінцевих продуктів, наприклад готового одягу, одразу демонструють дві риси. По-перше, ці ланцюжки перетинають безліч кордонів, рухаючись головним чином від периферії до ядра. По-друге, компоненти виробництва, що входять до цих ланцюжків, вироблялися в рамках сукупності різних виробничих відносин, лише мізерна частка яких були тим, що ми помилково вважали "класичними капіталістичними" відносинами. Ці дві риси в головному не змінилися й зараз.

Форма товарних ланцюжків і, що, напевно, найважливіше, цінові структури численних трансакцій формувалися не абсолютно вільним ринком, а ринком, правила ціноутворення якого вироблялися вектором усєї політичної влади (держав нерівної сили, що діють безпосередньо і через "правила" міждержавної системи). Ціноутворювальна практика стабільна в середньостроковій перспективі, але змінюється в довгостроковій; це є результатом класової боротьби, що триває.

Результатом внутрішніх суперечностей капіталізму як способу виробництва виступає відносно передбачувана частота циклів економічної експансії й стагнації світ-економіки загалом (змін, що зумовлюють доволі складну сукупність змін у її складниках). Одним із багатьох аспектів цих циклічних зсувів є породжувана внутрішньою динамікою, але тільки періодично утворювана, потреба капіталістичної світ-економіки в розширенні зони своєї дії, як екстенсивному (вшир), так і інтенсивному (углиб). Екстенсивна експансія передбачає інкорпорацію нових, які раніше виступали як зовнішні стосовно неї, територій у поділ праці капіталістичної світ-економіки. Внутрішня експансія (або поглиблення капіталістичних процесів) зумовлює соціально заохочувані технологічні інновації (із супутніми їм практиками посиленої концентрації капіталу, зростання відношення постійного капіталу до змінного і постійної декваліфікації робочої сили). Деякою мірою ці два процеси екстенсивної й інтенсивної експансії рухаються у протилежних напрямках. Справді, головний імпульс екстенсивної експансії — протидія скороченню загального коефіцієнта привласнення додаткової вартості в результаті економічних і *політичних* наслідків дедалі інтенсивнішої експансії.

Однаке головним соціальним наслідком цього капіталістичного процесу було *створення* соціальних категорій пролетаріату і буржуазії. Щоб отримати робочу силу, адекватну виробничим процесам, зорієнтованим на світовий ринок, її слід примушувати до праці методами, вельми відмінними від застосовуваних до її попередниць. У цьому полягає славнозвісне й найважливіше осяяння Маркса щодо відчуження пролетаріату і позбавлення його власності й контролю над засобами виробництва. Проте це вирішальне осяяння хибно зрозуміли, почасти сам Маркс, як простий наслідок позбавлення землі незалежного дрібного селянина, що змушувало його, таким чином, ставати міським найманим робітником.

Під історичним кутом зору картина настільки складніша, ніж її передає цей образ, що залишається тільки назвати його абсолютно хибним. Насправді ж сталося те, що процес комодифікації праці супроводжувався таким перетворенням “натуральних” форм праці, що вони залишалися складовим елементом відтворення робочої сили при капіталістичному способі виробництва. Саме той факт, що значна більшість робочої сили у задоволенні своєї потреби в доході, отримуваному впродовж життя, лише *частково* залежить від найманої праці, цілком інтегрує робочу силу в логіку світової економіки. І це досягається методами куди ефективнішими — і більш прибутковими — для вищих страт, ніж якби робоча сила насправді складалася тільки з промислових робітників, які цілковито зайняті найманою працею й не мають інших джерел доходу, крім того, що отримують від господаря у вигляді заробітної плати.

Замість цього робітники були перегруповані в складні структури, які ми можемо назвати домогосподарствами, тобто колективами, що складаються з індивідів обох статей і різного віку, котрі, проте, не обов'язково пов'язані відносинами близької кривності й не обов'язково мешкають спільно. Зазвичай ці домогосподарства формують свій дохід із багатьох джерел, одним із яких донині залишаються різноманітні форми “натуральної” господарської діяльності (аж до абсолютно знеціненої праці, що символізується соціальною роллю “домогосподарки”). Крім того, дохід домогосподарства формується за рахунок дрібнотоварного виробництва, рент, трансфертних платежів і подарунків і, ясна річ, за рахунок найманої праці (цей останній статистично менш важливий, ніж ми зазвичай стверджуємо).

Домогосподарства, що в результаті виникають, опиняються під постійним подвійним тиском, який штовхає їх до того, щоб, з одного боку, ще більше комодифікувати всі аспекти соціального відтворення, а з іншого — передавати вищим стратам додаткову вартість також і побічно, що дає змогу значно скорочувати рівень заробітної плати найманих робітників упродовж їхнього життя, навіть тієї меншості з них, хто отримує більше за реальну мінімальну заробітну плату. Внаслідок цього виникає широкий діапазон соціальних комбінацій, відображених у структурах цих домогосподарств, до того ж лише менша частина робочої сили — навіть сьогодні, навіть у зонах ядра — наближається до “класичного” образу пролетаріату. Однаке парадокс — до якого ми ще повернемося — полягає в тому, що насправді рівень пролетаризації, попри все, згодом зростає як у плані збільшення питомої ваги робочої сили, залученої до виробництва на світовий ринок, так і в плані

посилення залежності домогосподарства від тієї частки його доходу, джерелом якої виступає наймана праця.

Паралельно процесу пролетаризації розгортається процес буржуазифікації. Подібно до того, як дедалі більша частина робочої сили орієнтується на виробництво на світовий ринок, дедалі більша частина вищих страт починає орієнтуватися на вилучення додаткового продукту з поточних операцій на світовому ринку. Буржуазні домогосподарства теж стають структурами, що комплексно поєднують різноманітні форми доходу. Прибуток від управління власністю є лише однією з них і (як у випадку з найманою працею в складі робочої сили) тією формою, що у кількісному плані являє собою меншу частину їхнього доходу. Паралеллю “натуральному” доходу робочої сили виступає дохід вищих страт у вигляді “феодальної ренти” (*lato sensu*). Як “натуральне господарство” в капіталістичній системі забезпечує буржуазії більший прибуток, ніж якби вся робоча сила продавалася на ринку, так само і “феодальна рента” в капіталістичній системі забезпечує буржуазії більший прибуток, ніж якби вся робоча сила купувалася на ринку.

Унаслідок цього не тільки існує широкий діапазон буржуазних домогосподарств, а й лише менша частина їх — навіть сьогодні, навіть у зоні ядра — наближається до “класичного” образу буржуазії. Але парадокс полягає в тому, що насправді рівень буржуазифікації зростає, у такому самому двоякому сенсі, що й у випадку пролетаризації. Частка вищих страт, залучених до привласнення додаткового продукту шляхом ринкових операцій, зростає, і як ніколи велика частка їхнього доходу фактично походить із поточних ринкових операцій.

Я скористався словом “парадокс” двічі, один раз з приводу пролетаризації й один раз з приводу буржуазифікації. У чому ж полягає парадокс? Парадокс полягає в тому, що ці головні процеси капіталістичного розвитку, які описані Марксом і, своєю чергою, пояснюють матеріальну і соціальну поляризацію світу, відбуваються не завдяки, а всупереч волі й інтересам буржуазії як класу. Саме низький, а не високий рівень пролетаризації породжує і зберігає потенціал капіталізму як системи, що приносить прибуток. Саме низький, а не високий рівень буржуазифікації породжував і зберігав політичні структури, які забезпечували його виживання. Ані пролетаризація, ані буржуазифікація не становлять справжнього інтересу капіталіста. “Нагромаджуйте, нагромаджуйте! У цьому Мойсей і пророки!” [10, с. 608].

Пролетаризація і буржуазифікація виникають не з веління деміурга капіталістів, а як механізми розв’язання повторюваних короткострокових криз. Механізми, які справляють суперечливий вплив, що підриває систему в довгостроковій перспективі. Усе виглядає так, ніби капіталістична економічна політика, що на рівні світ-економіки загалом штовхає до дедалі більшої матеріальної поляризації (зростання реального трудового навантаження більшості населення світу і реальне історичне зниження якості його життя), призупиняється соціальною поляризацією, що дедалі зростає (посилюється усунення “неофеодальних” структур, створених капіталістами для уможливлення матеріальної поляризації). Адже саме соціальна поляри-

зація, куди більшою мірою, ніж матеріальна, створювала впродовж останніх ста п'ятдесяти років основний базис виникнення антисистемних рухів капіталістичного світу.

І тут ми підходимо до останнього парадокса. Політична конфігурація капіталістичної світ-економіки — суверенні держави, об'єднані у між-державну систему — нав'язала цим рухам гобсонівський вибір. Вони були змушені вибирати між прагненням завоювання влади в межах окремих суверенних держав і відмовою від надійного шансу здобути бодай якусь владу. Але влада в суверенній державі, тобто державі, обмеженій міждержавною системою, ґрунтованою на функціональному поділі праці, не означає, та й, цілком імовірно, не може означати, що вони можуть вийти з капіталістичної світ-економіки. Насправді це означає появу можливості певного обмеженого перерозподілу світової додаткової вартості, коротко кажучи, влади здійснювати реформи, що не обов'язково підривають систему як таку.

Зовсім навпаки. Коли одна за одною держави опинялися під владою антисистемних рухів, це, безперечно, підривало систему, пропонуючи зразки й підтримку іншим антисистемним рухам. Але водночас це й посилювало систему, забезпечуючи їй засоби приручення бунтівної робочої сили цілого світу. Радянський Союз — як у своїх “сталіністських” тенденціях, так і у своєму “ревізіонізмі” — не є ані викривленням історії, ані чимось несподіваним, з точки зору логіки. Це модель того, чого варто було б очікувати внаслідок розвитку капіталізму як світ-системи, саме якби ми серйозно сприйняли Марксові тези, особливо у світлі поняття “слаборозвиненості”. Це модель слабкої держави, котра намагається стати сильною, змінюючи тим самим економічну роль даного регіону у світ-економіці. Марксизм слугував як інструментом боротьби проти світової капіталістичної системи, так і ідеологічним покривалом та ідеологічним обмеженням для тих, хто прийшов до влади. Звідси й подвійний баланс.

Але історія триває. Соціалістичні держави виникли як невіддільна складова історії розвитку капіталізму. Те саме можна сказати і про етнонаціоналізм ХХ сторіччя, що не вщухає і посилюється. Це правильно також стосовно расизму і сексизму. Капіталізм значно більшою мірою, ніж це можна було припускати у ХІХ столітті, а тим паче у ХХІ, являє собою багатоголове чудовисько. Подібно до всіх чудовиськ, він важко рухається назустріч своїй загибелі, руйнуючи заразом силу-силенну життів і неабияку частку нашого екологічного надбання.

Це підводить мене до сьомої тези, тези, з приводу якої Маркс точно помилявся. Теза номер сім полягає в тому, що капіталізм являв собою прогрес порівняно з тим, що існувало до нього, і слідом за ним неминуче мала зійти зоря безкласового суспільства. Це соціалізм утопічний, а не соціалізм науковий. Історично капіталізм являє собою моральний регрес, а для величезної більшості населення світу й матеріальний регрес, навіть при тому, що він забезпечував вищим strатам світу (які нині зросли від 1% до, можливо, 20% світового населення) матеріальний рівень і стиль життя, який далеко перевершував можливості навіть “східних володарів” давнини.

Насправді, як бачимо з дилем антисистемних рухів, світ сьогодні стикається не з неминучим прогресом, а з реальним історичним вибором. Буржуазія світу, що неохоче обуржуазилася, бореться за своє виживання. Подібно до того, як аристократія феодальної Європи пережила свою велику структурну кризу, трансформувавшись у буржуазію, що посідала панівні позиції в новому способі виробництва, так і теперішня буржуазія вже перебуває в процесі спроб пережити свою структурну кризу, трансформувавшись у деякий “х”, що посідає домінуючі позиції в новому способі виробництва.

Такий результат можливий, але не обов’язково неминучий. Альтернативна можливість полягає у створенні впродовж наступних ста років соціалістичного світового порядку, порядку, ґрунтованого на системі виробництва для задоволення потреб, порядку, що передбачає відмирання держав унаслідок відмирання міждержавної системи, порядку, результатом якого буде раціонально зорганізована система розподілу ресурсів, часу, простору і соціальних ролей. Така система не буде утопією і не буде системою, позбавленою історії. І зовсім неможливо сьогодні пророкувати, якими будуть її інституціональні форми. Але ця альтернатива воістину була би прогресом.

Питання, що постає перед нами, — єдине, що становить моральний або політичний інтерес, полягає в тому, яким чином у цій сутінковій зоні капіталізму як історичної соціальної системи ми могли б зробити більш імовірним відносно егалітарний фінал на противагу відносно неегалітарному. У мене немає простої відповіді на це питання. Я помітив, що в останні сто — або близько того — років щоразу найпрогресивніше піднесення колективного духу і колективної дії, що приносило найбільш позитивні результати, наставало на останній стадії політичної мобілізації того чи того руху — стадії, коли ці рухи “виходять з-під контролю”. Від того моменту, коли такі рухи приходять до “влади”, таке піднесення стає більш практичним і менш енергійним і натхненим і, зрештою, вмирає через нежиттєздатність, розчарування, активні репресії.

Я зовсім не схилиюся ані до того, що рухам ніколи не слід брати державну владу, ані до того, що це безнадійно. Я тільки доходжу висновку, якщо не буде розроблено ширшої, більш комплексної стратегії боротьби, ми ніколи не прийдемо до егалітарного соціалістичного світового порядку. У мене є певні конкретні пропозиції, жодну з яких ще не продумано до кінця і яких усіх разом, можливо, буде недостатньо. Але вони видаються мені перспективними лініями дій.

По-перше, виникли три різновиди антисистемних рухів у трьох політичних “світах”, що склалися після Другої світової війни. Існує національно-визвольний рух у “дореволюційних” державах периферії. В основних державах ядра є безліч форм “нових” рухів, що об’єднують усі можливі групи, раніше в них не включені. Докладаються зусилля, щоб створити рухи всередині та поза партіями “постреволюційних” держав. Тією мірою, якою кожен сегмент рухів відбиває різні форми антисистемних імпульсів (тобто опозицію капіталістичній світ-економіці й усім її породженням), зазначеним рухам необхідно зрозуміти, яким чином вони можуть стати однією сім’єю рухів, а не трьома.

По-друге, цим рухам необхідно переосмислити те, як вони співвідносяться із наявним “робітничим” рухом. Фактично це питання фундаментальної дефініції. Якщо Маркс мав рацію, і світ насправді поляризується на буржуазію і пролетаріат, тоді принаймні 80% людей у всьому світі насправді є пролетарями (хоча ця частка в кожній державі буде різною), і всі три нові види антисистемних рухів складаються головним чином із пролетарів.

По-третє, державна влада є лише однією з форм влади в сучасній світ-системі. Але існує також чимало інших форм — економічна, соціальна, культурна. Ми маємо припинити вважати ці форми влади манівцями до державної влади. Ми маємо розглядати їх як рівнозначимі координовані частини цілого, в яких точиться боротьба. Ми маємо дефетишизувати державну владу, аж ніяк не нехтуючи нею.

По-четверте, ми маємо систематично і ретельно переосмислити консенсус суспільної думки ХІХ століття, двома основними варіантами якого виступають лібералізм і класичний марксизм. У світлі реальної еволюції світу ми маємо переписати нашу теорію, й передусім нашу історіографію. Ми маємо дотримуватися поради Маркса: *Hic Rhodus hic salta!* [Тут Родос, тут стрибай!].

І нарешті, було б непогано переосмислити нашу метафору переходу. Від кінця ХІХ століття ми залучені до псевдодебатів з приводу еволюційного чи революційного шляхів до влади. Обидві сторони цих дебатів завжди були, по суті, реформістськими, оскільки обидві сторони вважали, що перехід являє собою керований феномен. Але керований, організований перехід обов’язково передбачає певне збереження експлуатації. Ми маємо позбутися страху перед переходом, що набуває форми руйнації, розпаду. Розпад відбувається безладно, певною мірою він може бути анархічним, але це не обов’язково катастрофа. “Революції” можуть насправді бути “революційними” лише тією мірою, якою вони сприяють руйнації. Організації можуть попервах відігравати істотну роль у тому, щоб зламати кригу. Сумнівно, що вони-таки зможуть побудувати нове суспільство.

Якщо сказане для вас звучить надто авантюристично і надто непевно, пропоную поміркувати над альтернативними сценаріями — як над сценарієм, представленим історично переходом Європи від феодалізму до капіталізму, так і над сценарієм, котрий, імовірно, був продемонстрований двоїстою й нерівною історією наших антисистемних рухів аж до сьогоднішнього дня. Я зовсім не рекомендую бодай якоїсь форми пасивності. Я раджу використовувати активний інтелект і активну організаційну енергію, рефлексивну і моральну водночас, у класовій боротьбі більшості — проти меншості, експлуатованих проти експлуататорів, позбавлених створюваної ними додаткової вартості — проти тих, хто захоплює додаткову вартість і живе за рахунок цього.

Література

1. *Маркс К.* Классовая борьба во Франции с 1848 по 1850 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1985. — Т. 3.

2. *Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1986. — Т. 4.
3. *Marx K.* Results of the Immediate Process of Production. Published in English as the Appendix to Karl Marx, Capital. — N.Y., 1967.
4. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 3. — Кн. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 9. — Ч. 2.
5. *Маркс К.* Письмо П.В.Анненкову // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1985. — Т. 3.
6. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т. 2. — Кн. 2: Процесс обращения капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 8.
7. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. — Т.1. — Кн. 1: Процесс производства капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 7.
8. *Маркс К.* Письмо Зигфриду Мейеру и Августу Фогту // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1986. — Т. 4.
9. *Маркс К.* Критика Готской программы // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные сочинения : В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 6.
10. *Маркс К.* Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : В 9-ти т. — М., 1987. — Т. 7 — С. 556.

Переклад з англійської Андрія Малюка